

М.П. ДРАГОМАНОВ І ЗАКАРПАТТЯ

Досліджувана тема – одна із ланок багатовікових громадсько-політичних і культурно-освітніх зв'язків прогресивної частини інтелігенції сусідніх держав із Закарпаттям. Причому інтерес до цього куточка слов'янської землі виявляли не тільки дослідники, а й офіційні кола. Одні з них цікавилися ним у зв'язку з вигідним географічним і геополітичним його розташуванням, другі – вважаючи його невід'ємною етнічною часткою східнослов'янського регіону. Інтерес перших, зокрема Угорщини і Австрії, загальновідомий. У числі других найактивніше цим краєм цікавилася Росія, що підтверджується відповідними документами.

Так, секретар Катерини II В.С.Попов представив уряду доповідну записку, в якій доводив споконвічне право Росії на володіння цим краєм і наголошує, що наступив час відновити свою владу на ним. Він роз'яснював: “ни Варшавское герцогство, ни Венгерцы, ни Австрийцы никакого не имеют права на то, что Русскому государству принадлежит, яко древнее достояние, подкрепляемое не токмо историею всех смежных народов, как-то: Угров, Поляков, Шведов и Русского, но и народом одноплеменным с Русскими, обитающим там и поныне, равно как на Украине”. В.Попов переконує уряд, що русини Закарпаття – “отпадшие чада свой”, і про них треба думати як про “давно уже стремящихся в объятия чадолубивой матери своей – в объятия Руси” [1, 239]. Далі автор описує шляхи переходу на Закарпаття, і дивує глибока його обізнаність з географією краю, точність у назвах міст і сіл у напрямках до Ужгорода і Мукачева. І це в другій половині 18 ст.!

Практичне ознайомлення з краєм російські славісти розпочали вже з 20-х рр. XIX ст. Здійснюючи подорож по слов'янських землях Австрійської імперії, вони зверталися до історії краю, досліджуючи час його заселення русинами, їх мову і етнічну належність. У своїх етнографічних і діалектологічних дослідженнях вони робили висновок про спільність етнічного походження закарпатських русинів із східними слов'янами. Так, М.Надеждін у 1842 р. відзначав, що “Карпато-Россы” – давнє населення в “За-Карпатье” і “кровные братья”, чисельність яких зростала і за рахунок переселення русинів “из нашей Украины” [2, 101, 102, 103]. А в 1842 р. Закарпаття відвідав І.Срезневський. Зустрівшись в Ужгороді з М.Лучкаєм, назвав його “справжнім хохлом” (українцем) [3, 470], а всі закарпатські русини для нього “родные братья наши, однокровные с нами потомки древней Руси, и по народности и по своим древним воспоминаниям” [4, 6].

Увага російських славістів до Закарпаття особливо зросла в кінці XIX – на початку XX ст. Її загострив В.Ламанський, який в 1888 р. дорікнув науковій громадськості: “к крайнему стыду нашему, в России

очень мало возбужден интерес к этой Руси” [5, 381]. Поступово інтерес до історії Закарпаття поживлювався, але обмежувався етнографічною і мовною проблематикою. Тому справедливо відзначав Л.Василевський, що “Угорская Русь известна только специалистам этнографам и языковедам, относящимся к ней и к ее населению как предмету любопытных исследований. Существует целая литература, посвященная фольклору и диалектологии закарпатского уголка украинской этнографической территории. Есть сборники народных произведений населяющего этот уголок племени. Ведется горячая полемика на тему «принадлежит ли часть этого населения к украинцам или к словакам» [6, 362]. От чому постало завдання створити об’єктивні дослідження з історії Закарпаття, якою цікавилися дослідники різних держав. Тому справедливим було зауваження І.Філевича про те, що “политика политикой, а наука наукой” і не розробляється історії краю – «грех, от которого давно бы нам пора очиститься» [7, 24].

При загальнозростаючому інтересі до історії Закарпаття не могли стояти осторонь і українські дослідники. Не маючи можливості працювати в архівах, вони здійснюють подорожі по краю, щоб особисто ознайомитись з етнографією, мовою, станом освіти і культури закарпатських русинів, їх соціально-економічним і політичним становищем в складі Угорщини.

Першим з українських вчених таку подорож здійснив Яків Головацький – активний член відомої “Руської трійці” у Львові. Він вступив на закарпатську землю зі Сходу. Дійшов до Бичкова, а звідти на плоті по р. Тиса доплив до Сигота, а далі “фурую” (бричкою) до Тячева, Хуста, Ужгорода і Мукачева. Знайомлячись із життям місцевих жителів, Я.Головацький був приємно вражений їх високим рівнем культури, корені якої сягали слов’янської давнини. Загальні враження від побаченого він виклав в описі зустрічі з М.Лучкаєм, який “твердить, що вони (русини – Д.Д.) є першими мешканцями цих сторін, аборигенами, нарікав на байдужість і незацікавленість земляків, серед яких хотів збудити любов до рідної мови. Хотів вивести літературу з ганебної летаргії. Мав намір видавати часопис українською мовою. Але не було можливості. Нема тут друкарні, а рукописи треба було посилати аж до Пешту” [8, 49-94].

Ця оцінка наукового життя цілком співпадає з тією, яку дав і І.Срезневський у 1852 р.: “многое написано, но за неимением средств ничто почти не напечатано” [9, 28]. На жаль це була не єдина причина такого стану. Далеко вагомішою перепоною розвитку наукового і культурно-освітнього життя взагалі була політика правлячих кіл Австрійської імперії, яка насильно насаджувала поперемінно латинську, німецьку, угорську мови, гальмуючи розвиток рідної мови корінного населення – русинів. І це добре запримітив І.Срезневський. Він відзначив наявність значної кількості шкіл, але в них “лучи просвещения пропускались в головы любознательных Русинов сквозь язык латинский. К

нему старались их приучать, заставляли на нем говорить и писать... Тот же язык латинский господствовал и в администрации и во всем высшем кругу: тем более ревности могло быть у Русинов изучать его, не думая о своем, народном... не зная по-магьярски и по-немецки человеку не считавшему себя мужиком стыдно и постыдно” [10, 24].

Наступ асиміляторської політики правлячих кіл ще більше посилювався в другій половині XIX ст., коли Австрійська імперія була реорганізована в дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867 р.).

У цей важкий час наступу асиміляторської політики частина української прогресивної інтелігенції підвищила свою увагу до становища Закарпаття. Вже в 1868 р. Юліан Целевич у львівській газеті “Правда” опублікував серію статей під назвою “Дещо за поселення угорської України Русинами...” [11]. Дослідник називає закарпатських русинів “братами”, які “відлучені мало приступним ділом гір угорсько-семигородських і галицько-угорських від своїх братів наддніпрянських, і наддністрянських” [11, Ч.35, 417].

У 1874 р. в Києві була видана брошура В.Терлецького “Угорская Русь и возрождение сознания народности”. Сам автор деякий час проживав на Закарпатті і добре знав суспільно-політичну обстановку і гостро викривав денационалізаторську політику угорських властей, однак робив це з позиції москвофільства, помилково стверджуючи, що закарпатські русини – “ветвь русского народа”, хоч частково і визнавав, що їхня мова все-таки ближча до малоросійської (української) [12, 6].

Цілком з українофільських позицій національну належність закарпатських русинів висвітлював В.Лукич у книзі “Угорська Русь...” (1887 р.). Він справедливо докоряв українській науковій громадськості, що вона мало знає про Закарпаття, і “скоріше найдете в нашій літературі описи Сибіру, Китаю, Сіаму, Туркестану ніж хоч дрібну розправу про Русь Угорську” [13, 11].

Характеризуючи політичне становище, він відмітив, що “Русинові навіть низький уряд був неприступний, а сільський народ, запряжений в ярмо поміщиками, не мав зовсім доступу до освіти” [13, 11].

Так у 70-х роках XIX ст. зріс загальноукраїнський інтерес до Закарпаття. Ряд вчених, громадсько-політичних діячів особисто відвідують Закарпаття, щоб безпосередньо ознайомитися з становищем народу, з умовами його життя і праці. Не міг, звичайно, стояти осторонь його долі і М.Драгоманов – відомий український історик, публіцист, філософ, літературний критик. З метою глибшого вивчення економічного і політичного становища закарпатських русинів він здійснив дві подорожі по краю – в 1875 і 1876 рр. Свої враження від побаченого він виклав у статті “Австро-угорські спомини” [14, 151-288].

Його маршрут пролягав зі Львова до Чернівців, а далі через Карпати до Сигота, Мукачева, Ужгорода і далі через Чоп в Кошице, Пряшів і до

Кракова. Найдовше він затримався в Мукачеві, де мав зустріч з ігуменом місцевого монастиря Анатолієм Кралицьким, з яким обговорив ряд питань політичного і культурно-освітнього становища в краї. Він добре знав діяльність О.Духновича, А.Добрянського, О.Павловича та інших і дійшов висновку, що під натиском мадяризації закарпатськими русинами дуже повільно сприймається українська національна ідея [15]. Він бачив як крайова інтелігенція заплуталася в мовному питанні і, взагалі, в національній проблемі. Цьому сприяло поширення ідеї москвофільства, яка охопила значну частину інтелігенції після російської окупації краю і всієї Угорщини в 1849 р. Це була сила, “котра зігнула мадярського пана”, і змусила повірити у визвольну місію царської Росії. В укоріненні “мадяронства” М.Драгоманов звинувачував самих русинів: “Я винив у ньому найбільше самих русинів, брак у них демократизму, з чого виходило в масі угро-руського попівства мадяронство, а в патріотах поверхове “москвофільство” і зневага до свого демосу, його мови і інтересів” [14, 276-277]. Місцеві газети “Свет”, “Новый свет”, “Карпат” “пишут неведомым языком”. Він закликав активно сприяти поширенню української національної ідеї, але робити це, на його думку, слід з великою обережністю, враховуючи специфіку історичного розвитку краю. Адже ця земля протягом століть перебувала в складі чужоземних держав, правлячі кола яких всіляко втлумачували закарпатським русинам, що вони є етнічною різновидністю пануючої нації. М.Драгоманов зауважив: “Наше українофільство там теж не на руку, бо воно опирається на козацькі традиції, котрі вже й у Галичині, ледве зачепили народ, а в Угорській Русі зовсім не відомі” [14, 281]. Тому він запропонував інший шлях - допомогти літературними творами, підручниками, так як це робили росіяни [26, 7-72]. Сам він передав мукачівському монастирю низку творів українських літераторів, зокрема, “Кобзар” Т.Г.Шевченка, повісті Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, пісні Лисенка та ін. Згодом він згадував: “Ігумену Кралицькому дав я між іншим пісні Лисенка, так сей москвофіл писав мені, що його родичка робить фурор сими піснями, співаючи і пригравуючи їх серед своїх знайомих” [16, 11].

В Ужгороді М.Драгоманов зустрічався з редактором газети “Карпат” Гомичковим і передав йому декілька російських шкільних підручників, книг і дав йому таку позитивну характеристику: “То був особисто приятний чоловік, гостинний, веселий, відвертіший в манерах від галичан, як усі угорці...” [14, 277]. Однак пізніше Гомичков на сторінках “Карпат” виступив проти М.Драгоманова із запереченням можливості вживання української мови. Він дорікав, що “Господин Драгоманов хочет от нас, чтобы мы писали языком слуг, но литература пишется везде для господинов” [14, 278].

З Ужгорода М.Драгоманов направився до Кошиць. В очікуванні поїзду за обіднім столом на станції Чоп він підбив перші підсумки своєї

подорожі по Закарпаттю. Невеселі роздуми охопили цього “першого українця на Закарпатті”, як він сам себе називав (хоч першим був Я.Головацький). Пізніше він напише: “пригадав я мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народну, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, - і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капають сльози прямо в тарілку... Я дав собі Ганібалову присягу: що-небудь зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку” [14, 279].

М.Драгоманов у своїх спогадах описав загальну картину побаченого на Закарпатті, а між тим він налагодив зв'язки з багатьма представниками місцевої інтелігенції з метою розповсюдження українських видань. Цей аспект його діяльності і її наслідки добре висвітлив словацький вчений П.Гапак. На основі архівних матеріалів міністерства внутрішніх справ Австрії, зокрема листа міністра Йозефа Лассера до голови угорського уряду показано діяльність на Закарпатті росіянина Черепакіна, його зв'язки з ужгородцями і мукачівцями. Частина з них Юліус-Кіш, Павло Жаткович, Іван Дулішкович була арештована і допитана угорськими властями в лютому 1877 р. Вся їх вина полягала в тому, що отримували російськомовні книги і поширювали їх серед місцевого населення [17, 40-47]. Поряд з непривабливим економічним та політичним становищем закарпатських русинів М.Драгоманов побачив їх багату духовну культуру і пообіцяв неминуче приступити до її вивчення. На сторінках газети “Карпат” він опублікував статтю і відозву до них, “щоб збирали і давали мені пісні й казки свого народу” [14, 278]. Та доля не судила реалізувати ці задуми. Тому він закликав, щоб українська “просвітна демократія сама робила, так сказати, місії в угорську Русь, щоб пізнати її обставини, зав'язати особисті стосунки, а надто в простому народі, та впливати безпосередньо на той народ словом та книжками, до нього приладженими, а далі особними товариствами просвітно-агітаційними” [14, 282]. М.Драгоманов звертався до Закарпаття і пізніше - у газеті “Народ” 1895 р. у статті - відповіді на привітання його з нагоди 30-ліття творчої праці відзначив: “Є ще одна частина нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Одвідавши двічі 1875-76 рр. ту сторону, я пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не думає, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу.

Позаяк я був першим українцем, одвідавши Угорську Русь, і позаяк я побачив, що вона одрізана духовно навіть од Галичини більше ніж Австралія од Європи, то я собі дав Аннібалову присягу працювати для того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного руху, в котрому лежить її єдиний порятунок” [18, 46].

Духовні надбання закарпатців згодом зацікавили професора-славіста з далекого С.-Петербурга – О.Петрова. Голос вченого був почутий в Україні – після нього Закарпаття відвідав І.Петрушевич. У своїх спогадах “Вражіння з Угорської Русі” він назвав цей край “забутою і занедбаною частиною нашої вітчизни”, а русинів “нещасними братами”. Закарпатську інтелігенцію назвав “листям і цвітом”, які не можуть зацвісти в умовах національного гноблення. Однак зустрічі І.Петрушевича з простим людом переконали його в тому, що “він може ще більше підупасти матеріально, знідіти морально, але не змядяризуватися і за сто літ” [19, 55].

Упродовж 1895-1903 рр. шість подорожей по Закарпаттю здійснив В.Гнатюк. Він зібрав та опублікував багату історичну та етнографічну спадщину – національну частку духовної скарбниці закарпатців [20]. На початку ХХ ст. з’явилися етнографічні дослідження С.Томашівського [21] і О.Назаріва [22]. Українські історики створили ряд наукових досліджень з історії Закарпаття [25, 21-49]. Та найвагоміше місце у вивченні історії Закарпаття посідають І.Франко і М.Грушевський. Великий Каменяр виконав значну пошукову роботу по виявленню пам’яток закарпатоукраїнського письменства, опублікував і прокоментував їх [23]. Він же разом з прогресивними діячами Галичини у 1896 р. відкрито виступив з протестом “І ми в Європі”, проти денационалізаторської політики угорських властей на Закарпатті [24, 339-350].

Так прогресивна частина української інтелігенції виявляла турботу про стан громадського, політичного і культурного життя на Закарпатті, сприяючи формуванню тут української національної ідеї. І почесне місце серед них посідає М.Драгоманов.

1. Из бумаг В.С. Попова. Две политические записки // Русский архив.- М., 1865.

2. Надеждин Н. Записки о путешествии по южно-славянским странам //Журнал Министерства народного просвещения.- Ч. XXXIV.- С.-Петербург, 1842.

3. Путевые письма И.И.Срезневского к матери его Елене Ивановне Срезневской // Живая старина.- С.-Петербург, 1893.- Вип. 3.

4. Срезневский И. Русь Угорская //Вестник императорского географического общества.- С.Пб., 1852.- Т.1, отд. 2.

5. Ламанский Т.Д. Очерки Венгрии //Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества.- С.Пб., 1888.- №№ 6-7.

6. Василевский Л. (Плохоцкий). Венгерские “руснаки” и их судьба // Русское богатство.- С.Пб., 1914.- № 3.

7. Филевич И. Несколько слов о значении Карпат для русской истории // Галицко-Русский вестник.- С.Пб., 1894.- № 1.

8. Матеріали, зібрані під час подорожі, під назвою “Мандрівка” вперше були надруковані чеською мовою у празькому журналі “casopis

Českeho Muzeum” (“Журнал чеського музею”) у 1841-1842 рр. приятелем Я.Головацького К.Запом. А в наш час вперше їх опублікували М.Вальо та І.Матисякевич у ж. “Жовтень”.- 1976.- № 6.

9. Срезневский И.И. Русь Угорская // Вестник императорского географического общества.- С.Пб., 1852.- Т.1, отдел 2.

10. Срезневский И. Русь Угорская.

11. Правда. Львів, 1868 р.- Ч. 35-42.

12. Терлецкий В. Угорская Русь и возрождение сознания народности между рускими в Венгрии.- К., 1874.

13. Лукич В. Угорська Русь, еи розвой и теперішній стан.- Львів, 1887.

14. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) //Літературно-публіцистичні праці у двох томах.- Т.2.- К., 1970.

15. Галас К. Від Дону до Тиси // Закарпатська правда, 1991.- 1 жовтня.

16. В справі Угорської Русі. Посмертний голос М.Драгоманова. Видав М.Павлик.- Львів, 1895.

17. Гапак П. Зв’язки Михайла Драгоманова з інтелігенцією Закарпаття // Дукля, 1991.- № 3-4.

18. Відповідь Михайла Петровича Драгоманова // Народ, 1895.-15 февраля.- № 3-4.

19. Петрушевич І. Вражіння з Угорської Русі // Літературно-науковий вісник.- Т.5.- Львів, 1899.

20. Гнатюк В. Про Карпатську Русь-Україну. Бібліографічний покажчик. Уклад М.Мушинка. Вступне слово П.Федаки //Карпатський край, 1991.- 30 квітня.

21. Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі // Отдельный оттиск из «Сборника по славяноведению».- С.-Петербург, 1910.

22. Назарів О. Етнографічна територія угорських українців-русинів // ІЗТШ.- Т.52.- Львів, 1911.

23. Божук Г., Пальок В. Іван Франко і Закарпаття.- Ужгород, 1986.

24. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // Іван Франко. Зібрання творів у п’ятдесяти томах.- Т.46, кн.2.- К., 1986.

25. Данилюк Д. Проблеми історії Закарпаття в українській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. // Проблеми історії, філософії та літературознавства України (Наукові записки вчених Ужгородського держуніверситету).- Вип.3.- Ужгород, 1997.

26. Рудловчак О. Шляхи російського друкованого слова до закарпатських українців. Закарпатсько-українські кореспонденти російської періодичної преси 50-70-і роки ХІХ ст. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.- № 13.- Пряшів, 1988.